

Egy élet ars poeticái

Írásom tárgyának egy életmű alapeszméjét és a mesterség műhelygondjait választottam. Az elsőre gondolva, ahogy József Attila az *Ars poetica* című versben lefektette azt, a másodikra Arany János *Vojtina ars poetiákájának* tanításai adnak példát. És a világköltészet tájain elbarangolhatunk Horatiustól Orbán Ottóig, mint akit a mesterség talán a legtöbbet foglalkoztatott mostanában. Én a kezdetektől úgy gondoltam, hogy a teória helyett a műből derüljön ki, mit akarok. Egy ilyen jellegű verset írtam csak a *Kortárs* folyóirat tematikus számában a múlt század nyolcvanas éveiben *Úgy teremni* címmel, melyben inkább az írás erkölcsi felelősségét, az „úgy teremni, hogy végemet tudom” vállalását hangsúlyozom. De a kötetek fülszövegi bemutatkozásaiban, interjúkban nem kerülhettem el költői szándékom megvallását, s ha ez a könyv tartalmát tükrözte, mint általában, akkor szinte kötetenként más-más ars poeticával találkozhatott az olvasó. Az attitűd viszont ugyanaz maradt, talán azért, mert két sérelem táplálta, a hűség a pusztuló, kipusztított parasztsághoz szüleim révén, s valami mindent átható rejtett ellenzékiesség az ötvenhatos forradalomban kiontott vérem miatt. Mindkét alapvető érzélem és íráskényszer megváltozott a rendszerrel 1990-től, a falu iránti felelősség családi szeretetté szépült és szomorodott, egy nemzeti erő el-síratásába rekedt, az elhallgattatott forradalom elfojtott emléke pedig egyszerre kitört belőlem.

Falu és város mint a líra forrása

Ha kilencéves koromtól számolom, hetven éve írok verset, s ez sokkal fontosabb tény, mint az, hogy mikor (1958) jelentem meg először. A költészet életfunkciómmá vált. Munkásságomban már azok az érdekes zsengek is belefoglaltatnak valamiképpen (pl. a gyermekkori *Imádság az ötödik kötetben való Békességet!* részeként), de a gimnazista korombéliek egészében is (*Tapolcai fénykép, Eső után,*

ÁGH ISTVÁN (1938) író, költő, műfordító. A *Hitel* főmunkatársa. A Nemzet Művésze.

Napraforgó). Az *Eső után* az első olyan sikeresnek mondható versem, melyben az élmény látványa és hangulata lírailag megvalósult. Mégis csak az egyetemi időkben írtam igazán elfogadható verseket. Mintha már ilyen volna az első Pesten írt vers, amit egy tanítási napon délelőtt fogalmaztam a körúti Pálma presszóban 1956. október elején („rózsaszín Szent Erzsébet / deres réteken lépked, / rebbenti csillagfényét / a tél előtti szépség”), a távolság mintha a lírai szépségérzetet is fölébresztette volna bennem. Jellemző, hogy egy dohányfüstös hely, a körúti Pálma presszó félhomályában az otthoni ősz megfogalmazása volt a fontos, Erzsébet anyámra gondolva, ahogy érzékszerveimet a vágyakozás megélesítette.

Az első, *Szabad-e énekelni* (1965), kötetet újraélve olyan népi gyökerű líra derül ki számomra, ami akkor még a természetes magyar lírának tűnt. Nem tartozott még hozzám a város. Kezdetben a vidék, a falu, a parasztok élete, a nép természetes témát jelentett. S mikor már túl voltam az írásgyakorlatokon, akkor is magára kényszerített a falu mint honvágy és mint aggodalom. A vers, a kötet címe is ezt szeretné kifejezni több jelentésével. Amire először gondoltam, a versből adódik, szabad-e énekelni ott, ahol az emberek gyötrelmes életet élnek? Jelentette még a karácsonyi kántálók kérését, titokban azt is, hogy tilos az ének. Akkor volt a tsz-szervezés, tele tragédiával, fájdalommal, s bennem a hűség másodlagossá tett minden mást. Emiatt mintha Sinka István költészete hatott volna rám a legjobban, és mintha előbb is annál, mint mikor az egyetemen megismertem a verseit, és egy házban laktam vele a Keleti Károly utcában. A nép mint téma tette hasonlóvá ezeket a verseket? Vagy a pasztellszínekre és az elégiára való hajlam? De a verseim akkori nyelvezete, a magyaros tagolású belső ritmus szabad folyása, ahogy a költő lélegzete szerint lüktet, s a rímelés is rokonságot mutat, miként kötetlen hangzik az asszonáncok változatosságában. Nagy László korai verseihez is inkább ez kapcsolt, mint a rokonság. Bár a közös életünkben természetesen egymáshoz kötődtünk. Voltak verseim, pl. az *Újkori várrom*, melyben már 1958-ban, a gazdaság utolsó évében megírtam ugyanazt, amit a bátyám 1965-ben a *Zöld angyal*ban mindent elsőprő erővel fejezett ki, nemcsak a házról, hanem az elszökött fiú sorsáról is. Mostanában lett világos előttem, milyen következménye lett nagyon korai tanácsának, amikor a leírás felé fordított a retorikus hangzatoktól. A tárgyiasságnak jelentősége lett a verseimben. Első kötetem szerkesztésekor döböntem rá, hogy a falusi témámmal besorolható vagyok a nem szeretett újnépiesek közé. Már a kiadó óvatosságát érezhettem emiatt, de az csak a szerkesztés, a sorrend alakításában merült ki, majd a segítő kritikákban észrevehetően elhallgatva, a szolgálatiakban pedig kendőzetlen nyersséggel kaptam meg, hogy nekem a körúton kívül kezdődik az ország. A kalligráfia szépségéről, a versírás gyönyörűségéről írottak miatt a komolytalanság bűnébe estem előttük. Úgy tűnik, mintha népinek mondható írásaimról ma is magyarázkodnom kellene. És ez mindenképpen alárendeltségre vall, mint amit inkább a vesztes ad elő. A város megírására biztattak. A város, a napi nyolcórás

robot, csak a *Kötelező út* soraiban nyilvánult meg, mikor már állásban voltam, s a családi terhek is rám szakadtak egyszerre.

A *Rézérdő* (1968) kötet írása idején, házasságom révén, munkahelyem szerint, ahol sok igazi pesti vagy budai dolgozott, lassan városi ember lettem. Témáim is egyszerre városivá váltak. Így vettem észre, hogy az életből táplálkozó költészet mindig ott keresi és valósítja meg magát, ahol a legnagyobb kifejezőképesség hat rá. Első könyvem fülszöveg-vallomásában azt mondtam, a versek tárgyát az élet úgy is megadja majd, és most fél évszázaddal később végigtekinthetek összes verseimben az életrajzomon. Például a *Rézérdő* írása idején olyan változások történtek, amik elsősorban a versekre hatottak, s hogy kiírhattam magamból azt, ami bánt, ami az életembe kerülhet, hát nagyon fontos lett az írás. S valami megmagyarázhatatlan ihlet kegyelmében teremtődött a *Harangszó a tengerészért* oratórium. A majdnem ötszáz sort három hét alatt írtam 1966-ban, miközben nyolc órát dolgoztam a könyvtárban. Míg az első kötetben az ifjúkori szerelmek halvány vetületei voltak a versek, s bár csak három fakadt a házasság boldog korszakából, nyugodt, boldog nyelven és képekkel szóltak. Itt már zaklatottan, kétségbeesve, a szerelmi és egzisztenciális válság hangján. A városi tárgy meghatározta a nyelvet is. A formán és a mondatszerkesztésen átszivárgott éppen csak érzékelhetően a környezetem, főleg az irodalmi, hisz akkor, amikor a Juhász Ferenc-, Nagy László-féle költészetet tartottam példának, emberi kapcsolatom alakult Pilinszkyvel, Kondorral, Erdély Miklóssal s mindnél előbb Orbán Ottó egyetemi csoporttársammal és Tandori Dezsővel, máig barátként az alkotókörből. Meg kell jegyezni, hogy mindannyian befogadtak, hisz idevalósiak és egy kivétellel idősebbek voltak nálam, talán még irigykedtek is a nyelvi és a természeti hozományom miatt. „Te, harmadfű csikó!” – mondogatta Ottó. Ők kedveltek. De nem voltak velem ellenségesek mások sem. Közönhettem talán Nagy Lászlónak, akit akarva akaratlan tiszteltek, vagy őt nem szeretve nekem szurkoltak. Védett lehettem. De ez akkor volt, a rosszindulat csak a rendszerváltozás után vált érzékelhetővé, a nyilvánvaló népi-urbánus gyűlöletháború óta.

A *Rézérdő*, mondhatnám azt is, a városi tematikával, de inkább erős személyességgel merő ellentéte lett a *Szabad-e énekelni* kötetnek. Az első könyv hangsúlyos vagy magyaros verselése jambikus jelleggel bővült. Több darabja szabad vers, vagyis rímtelen, a belső ritmus áramában folyik. Elmondhatom, hogy a *Rézérdő* kötet szubjektivitásával, ugyanakkor tárgyi kellékeivel, katartikus alkalmával megváltotta a költészetemet. Nekem a jövőt, nemcsak a belépőt jelentette az irodalomba. Ez a két könyvem az ötvenes évek végének és a hatvanas éveknek a termése. Életem legváltozatosabb évtizede. Megszereztem a diplomát, megnősültem, gyerekem született, katona voltam, és feleségem keresztény középosztálybeli családjával együtt éltem át annak széthullását és a válásunkat, anyósom halálát, a nagymama megvakulását szimmetriában széthulló családommal. Apám mint szimbolikus utolsó paraszt halt meg az évtized végén.

A veszélyes és gazdagító avantgárd

A magyar avantgárd, annak párizsi megközelítése a harmadik, *A tündér megkötözése* (1971) című könyvben érzékelhető. Ennek a kötetnek termőhelye a máriaremetei albérletünk volt. Olyan kis ház az udvar végében, ahol élni lehet a szép környezetben. A félkomfort körül összkomfortos természet. Gyönyörű évszakok, rigók, fülemülék, falusias hangulat, amely még az Üllői úti albérletben a havas háztetők fölött is boldoggá tett, és sok barát, akik kirándulásra is használták lakhelyünket.

A versek nyelvi határait ki akartam tágítani, már-már elmentem az érthetőség határáig. Ahogy az idő múlik, egyre megszokottabb és fölfoghatóbb volna ez a költészet, ha az olvasó nem sajnálná a fáradságot. Itt dolgoztam föl a makedón élményeket is. Mikor azzal a költéssel megismerkedtem 1967-68-ban, mint kezdő műfordító, bár nem éppen világgöltészeti minta, de ott igazolódott be, egy nagyobb alkotói önállóságot biztosító diktatúrában, a lírai közlés igazi lehetősége, már-már szabadsága. Így lettem egyre bátrabb a kifejezésben is.

A kötet szerkesztésében szigorúan próbáltam kikerülni az esetlegességet, éppúgy megterveztem, ahogy közben alakította magát. A cím is ezt jelenti, rendszerbe állítottam az élményt. A párizsi néprajzi múzeum, a Musée de l'Homme ihletett az első ciklusra, ahol aztán Jézus Krisztus, Balassi, Sinka, a meggyilkolt Kennedy fivérek, Krajcsovics Katalin kap helyet az én Panteonomban. Ami Sarkadi Imrével a Rézerdőben elkezdődött, ez a személyekre szóló magánmauzóleum majd egész költészetemre kiterjeszhető, mint ahogy a *Boldog vérem* (1979) című összegyűjtött kötetnek ilyen tárgyú ciklusa is így bővült ki. Többek közt az apámat gyászoló, *Apám órája* című verssel. Ebbe a könyvbe került a Balkán, egy olyan ciklusban, amely Makedónia sugárzásában szól Magyarországról. S nem is gondoltam akkor arra, hogy a fegyverekről szóló nagyobb, összefoglaló vers mennyire a helyén van ebben a balkáni hangulatban. Mintha a külföldi utazásban jelen volna a kozmoszélmény is, akkor jutottak emberek a Holdra. Én azt is meg a földönkívüli érkezését is, *Üdvözlét az embernek*, sci-fi-mámorban írtam. Mint ahogy a formát, úgy tágítottam létezésem terét. A *Jóslatok az újszülötteknek* (1973) kötettel még a többdimenziósnak mondható verssel is kísérleteztem. Úgy mondhatnám, olyan ciklussal, amelyben a lírai tárgyat nemcsak önmagában, hanem rétegeiben, változataiban is, különféle helyzeteiben írom meg. Például a *Kegyhelyek* (Pálya, Park, Öböl, Sziget, Pult), a *Téli emlékgyakorlatok* (szóra, fényképre, kisfilmre), *Jóslatok az újszülötteknek* (kéz, száj, has stb.). Ebben a kötetben már látszott poétikai haszna is a kísérletnek. A hagyományos versekre érezhetően hat az új nyelvi tapasztalat. Nem így írtam volna meg a *Krumplinyomóhuszár* darabjait! Lengyel Balázs e könyv kritikájában megjegyzi, hogy prekonceptió nélkül írom a verseimet, a kötet első verse mintha azért volna, hogy ezt a megállapítást a kritikus kiterjeszthesse. De itt csak bizonyos automatizmusról van szó. Jobban szereti a lineáris versépítést a Szabó Lőrinc-, Illyés-verseken nevelődött olvasó. Előttük a vers retorikára szerveződött, míg József Attila kiter-

jesztette a térben költészetét, a költészet háromdimenziós filmjét fedezve föl. Akkor én is ezt a módszert követtem inkább.

Vissza a tanulmányútról

E négy kötettel bejártam azt a pályát, ahonnan föl lehetett repülni. Népi, magyaros hanggal indul, és ugyanazzal fejeződik be, a Szabad-e énekelni és a *Krump-linyomó-huszár* között mindenféle próbálkozások, kísérletek. Innen már egy az irány, önmagából, vagyis ennek a négy kötetnek a tapasztalatából növekszik majd, de nem olyan egyértelműen. Kiadták összes verseimet *Boldog vérem* (1979) címmel, az ötödik, *Jól vagy?* (1977) kötet után. Minden kötetre elképzeltem valami új struktúrát, aztán ahogy az menet közben változott, épületszerűvé alakult. Rugalmas filmforgatókönyvhöz is hasonlíthatnám. De ez a *Jól vagy?*-ban még inkább az akkori időre adott válaszok sora. Megírása a hetvenes évek közepe, 1973-tól 1975 végéig. 77-ben jelent meg. Az alapmotívum a korai halálok, és az én elképzelhető pusztulásom. Szabadúszó író vagyok már, s mint a válásomat a havi fix segítette túlélni, most az anyagi bizonytalanság lett elviselhetőbb feleségem segítségével. De a tudatom mélyén mindkét esetben nagy félelmek feszítettek. Az addigi fények, mert bármilyen sötétet írtam, valami aurával vették körül az írást, most az egészet ködtől érzem nehezülni még akkor is, ha nyár volt. Egyre inkább kiderült a rendszer másféle rettenetessége is, mikor már az országos kiúttalanságra öngyilkosságok figyelmeztettek. A pártállam annyira elfoglalta örökkévalónak látszó helyét, s mi pedig igazoltuk azt fáradtságunkkal, szépségünkkel. A kérdés itt is, akár a *Szabad-e énekelni* idejében alapkérdés. Jól vagy? Tulajdonképpen, élsz még? Következel? Következem Kondor Béla, Kamondy László, Juhász Erzsike, Gerelyes Endre után, mint nemso-kára B. Nagy László, Szabó István, Latinovits Zoltán, Nagy László, a bátyám, Huszárik Zoltán és a többiek után? Fontos, bár versnek nem számít a legjobbak között a *Múló világosságom*. Első verseim hívő úttörő koromból, melyekről akkor bátyám lebeszél, támadnak föl az irkából a hetvenes évek hangulatában, szemben az Amerikai úti kórház hullaházával. Pedig az a pioníros, gyerekkori félreértés nem hatott le a lényegemhez, ezért az összehasonlítás alapjául sem szolgálhatna, az akkori tévedéstől szüleim tönkretétele megszabadított, az 56-os sikertelen lemészárlásom pedig véglegesen meggyűlöltette a kommunista rendszert. Mégis hagyott bennem olyant, ami különben talán meg sem kísértett volna, mikor a ministránsruhát vörös nyakkendőre cseréltem, gyerekfejjel váltam bizonytalanná, s még ma is keresem az Istent, és a katolikus vallás szertartása meghatározóan emlékezetes maradt. Ez a világnézet lezárja létezésemet a halállal, így másképpen élem meg a számomra rendelt éveket. Nagy Gáspárra gondolok, aki ebben a „pogány” közegben képes világítani, együtt van benne a „hit, remény, szeretet”, mint a tudat oly eleven állapota, gyakorlata. Ez stiláris többlet is valami újszövetségi nyelven. Isten neve alkalom szokott lenni arra,

hogy valaki legfensőbb személyhez szóljak, mondjam a legfontosabbat. Azt hiszem, legtöbb költő így használja. Ady viszont kitakarta hívő hitetlenségét. József Attila a költészete elején emlegeti az Istent mint szokást, utolsó verseiben az istenhiány kínját írja meg. A hívő Pilinszky már alig említi Isten nevét, „látja Isten, hogy állok a Napon” az *Apokrifban*, ahol a „teremtmények arca” kifejezés olvasható, s a „csorog alá, csorog az üres árok”, a Semmi folyója ered. Ha jól elgondolkodom költészetén, a legbüntudatosabb kételkedő hívőt fedezem fel sivár világában, mint ahogy Aljosa Karamazov megérzi a szent Zoszima sztarc hullaszagát, és tántorog a kétely súlya alatt. Az a pesszimizmus, melyet a *Jól vagy?* kötet sugall, azzal még súlyosabb, hogy teljesen a személyesség hangján szól. Akkor, amikor az objektív líra tort ül a líraiság fölött. És a költő szubjektuma olyan lehet csak, mint a kötőszó vagy az anyagot összekötő habarcs. Azt a szót, hogy ének, még leírni is szégyen. De a bátyám ezt a könyvemet ekképpen fogadta: „Nagyon vigyázz magadra, mert élned kell. Folytatni, amit már nekem nem lehet.” A kötetéről nem szól a naplójában, ezt is a telefonban, mondta, amit a zuglói nyilvános fürkében hallottam.

Nem gondolhattam, hogy a *Napvilág* (1982) kötet verseit már nagyrészt Nagy Lászlót gyászolva írom meg. Emlékszem arra a szigorú szótlanságra, mellyel majd a *Napvilág* kötetben megjelent, az összegyűjtöttből kihagyott *Árokparti virág* című verset fogadta. Nem is a forma, hanem a végletekig fokozott pesszimizmus nem tetszett neki. „Ecetet nekem! Lelkifurdalást! / Mely mint sárgáskék epe jön belőlem – / így várom a feltámadást. / Nincs puskám, hogy magamat lelőjem.” Mert sem rám, sem Szabó István novellista barátom emlékezetére nézve sem volt hiteles, vagy amiért szomorúan az volt, annak meg mi voltunk az okai. Ez a könyv, mostanában érzem, nem volt igazán jó. Azért mondhatom múlt időben, mert minden megmenthető darabját kiigazítottam, átírtam 2009 és 2013 között. Ekkor derült ki, hogy elhitettem magammal, a nagy képzelettel teremtett képiség fölöslegessé teszi a világosságot, szabatoságot, a statikus szerkezetet, vagyis az ésszel fölfoghatót, mintha az érzékeknek teremtettem volna az írást, de a szó még akkor is a fogalmi, ha képeket jelenít meg.

A *Kastélyos purgatóriumban* (változata *Kastély az Örök Várakozáshoz* címmel), most látom, hogy a Charles Olson-féle projektív vers hathatott rám. Azok a „kinetikus energiacsomók” sorozatára épült versek a magyar megszokás miatt nehezen követhetők, csak a költő akkori lelkiállapotára vallanak, s nem mindig energia, ami a megírás idején annak tetszik. S ez nemcsak erre a hosszú versre, többre is érvényes a könyvben. Ennek ellenére ez a kötet, most már a javítások után, de az érintetlen darabokkal is örömmel vállalható. Azt hiszem a sirató, a *Mégcsonkább családi kör* a csúcsa, de nekem szemérmesen, a bátyám emléke iránti tisztelettel kell állnom hozzá. Nem szavalom, nem szavaltatom. És a Nagy László költői művét megsemmisítésre ítélni szándékozónak nem szolgáltatatom ki testvéri gyászomat. A kötet bővíti azt az embermúzeumot, melyet *A tündér megkötözésében* elkezdtem, itt a sor Latinovitscsal, Huszárikkal (bár még a halála előtt írtam), Altorjai Sándorral, Sipos Gyulával, Vujicsics Tihamérral, a cigány

Huttyám népénekessel és a klasszikusokból Ady, József Attila s az ősi rokonságból gyűjtő földim, Reguly Antal emlékezetével. Erre az időre esik az *Üres bölcsőnk járása* könyv anyaggyűjtése és megírása, és az életmentő kaland a későbbi kemenesaljai szociográfiával, a *Dani uraságnak* a megalkotásával, mely visszavitt oda, ahonnan indultam, a zöld reménybe, bizalomba. Már itt is jelzik ezt versek, például a *Kedves D*, az *Én meg az ökörszem*, az *Elég lesz?* a *Csontig-haza*. De igazi hozadéka, nem is a témában, hanem a világlátásban, a *Keseredik a föld héja* (1984) kötet termésében van. A könyv nagyjából együtt készült a prózai szöveggel, de mert a verseskötet három év alatt gyűlt össze, a prózát pedig nagyjából fél éven keresztül írtam, pontosabban mondva, a *Keseredik a föld héja* a *Dani uraságnak* sugárzásában, a körülmények ihletése alatt érlelődött meg. Ciklust adtam a nagy emberi megrendüléseknek. Az *Isten könnyeiben* a költészet, a *Magyar Katalin* 56-os vértanú, a magánménünk kimetszéséről írt *A nagy herélés balladája*, mint a parasztság sterilizálása, a dögkút szimbolikája, az atomháború egy dolmányos varjú viselkedésében adja a tőkesúlyt a lírának. Továbbá, ahogy már itt is egy-két vers arra hajlik, ironikusan próbáltam fölfogni az írást, ugyanakkor dalban szublimálni a mondanivalót, oldani az érzelmeket. Nagyon jó volt írni azt a hét ironikus darabot a zuglói öregekről, de mintha senki sem vette volna észre, mert kilógtam velük a skatulyából. Ha eleve ilyen lennék, az más! Úgy látszik, nem kell izgatni a kritikusokat megülepedett véleményükben, újrafogalmazásra készíteni, mikor még a szerző sem biztos, hogy megéri-e a stílus folytatása. Nem folytattam, mert akkor az eddigi hangomat kellett volna megváltoztatni, hogy egyáltalán elfogadják. És másra is volt osztva ez a szerep. És ez a szerep divatos volt, nem mint a dal, melyet a legjobban szerettem, és szeretek mai is. Emlékszem, nem lehetett lesajnálás nélkül kimondani, ének, énekes, dal, mintha a lantot mondtam volna, a túlhaladott vers rekvizitumait. Verse-nyezni nem lehetett a dalszövegírókkal, akik akkor kezdtek a költészet helyére lépni a táncdaloknál költőibb kvázilírával. S akkor kezdődött a magyar költészet kiszorítása, kiszorulása a köztudatból, s mára már semmibevétele valójában. De a nyolcvanas évek elején a vidékjárás ráébresztett, hogy az éles politikum is ott van azon dolgok között, melyek az életet befolyásolják, tehát meg kell azt is szólaltatni. S tettem *A Békás-szorosban*, a *Tarlótűz*, az *Amit Illyés mutat be*, a *Fekete kökörcsin* című versekkel. Nekem ez nagyon nehéz, úgy éreztem, mert mindig óvakodnom kell, tehát a vers tárgya miatt nyelvileg megalkudni. Valószínű, hogy a politikai köznyelv ellenében nincs egyéni nyelve az igazságaimnak. Nem lehetek biztos megítélője politikával próbálkozó verseimnek, talán azért sem, mert esztétikai síkon a köz- és a magánérzet kifejezése kielégíti a bennem lakó közösségi költőt is. Erre a legjobb példa a *Kialudni* ciklus, amely öszszefügg feleségem meglepő és súlyos betegségével s az én autókarambolommal, ahogy a pokol kapui kitérültek előttem, ahonnan még visszafordulhattam.

Eddig minden kötetre jutott egy olyan nagyobb méretű vers, ami a könyvnek megadja a jellegét, súlyával pedig emeli a minőséget, mondhatnám nagy versnek is, ami hosszabb és hatásosan előadható, *Szabad-e énekelni; Harangszó a tengeré-*

szért; Üdvözlét az embernek; Jóslatok az újszülöttnek; Én, ki életemben; Kastélyos purgatórium, Kialudni, Viráglányok, Eljárulás István királyhoz. Volt ebben a hosszú vers divatjából is valami. Darabonként pedig a létezés meggátolhatatlan lávakitörése (*Harangszó a tengerészért*), egy közéleti téma pódiumra komponálása a hatás fokozása miatt (*Szabad-e énekelni*), az értelmi és a nyelvi határok elmozdítása (*Üdvözlét az embernek*, melyet át kellett írnom szerényebb nyelvezetűre a nehezen fölfogható magyar és a hátulról előre fordított szavak elidegenítő hatása miatt, és a *Jóslatok az újszülöttnek*). A kezdetektől adódó töredékek egybefűzése, mint ha az életemet mutatnák be, a múlt, jelen, jövőidő különös áttűnése egymáson (*Én, ki életemben*), s modern költészeti próba (*Kastélyos purgatórium*). A *Keseredik a föld héjában* a *Kialudni* lehetne ilyen, egy ciklusban, a megváltozás, változás drámai óhajtása több versen át az 1983-as évből. Május 13-án, pénteken délután három órakor, Miskolcra jövet, a mezőgazdasági kiállítás bejárata előtt Kiss Ferenc irodalomtörténész barátom kocsjában eltörött a felső karom, tíz hétig gipszkötésben, július végéig kínlódtam. Ennek hangulati és időbeli közegében lettek ezek a versek, és a következő évben már meg is jelentek kötetben. Bár legtöbbször éveket csúszott egy-egy darab, mint az ugyanabban az évben írt több vers is mutatja a majd négy év múlva megjelent a *Napló és tulipán* (1987) című könyvben.

Prózásodás és dalpróbák

Minthogy mindegyik kötetben valami újra törekedtem, azt akartam, hogy minden kötetnek lehetőleg más profilja legyen, itt a naplószerű formában gondoltam megtalálni. A cím is erre mutat, másik fele, a tulipán pedig azokra a virágénekekre, melyeket elsősorban Schéner Mihály *Viráglányok* című képeivel fűzhetők össze, de úgy, miként az én ihletőm maga a növény és nem a megfestett kép. A napló nem az idő rögzítése miatt íródott, hanem az akkor annyira divatos objektív líra, a prózás költészet kipróbálása miatt inkább. Én ezt a formát azelőtt megvettem, a dolgok könnyebbik felének tartva, még a szabad verstől is távol, számomra a költészet teljes elárulása volt. A gyakorlatban kellett fölismernem igazi súlyát, mert ha a szabad vers a szakadék szélén, akkor ez a forma már a szakadék fölött áll. Míg a megközelítés hétköznapi, a tárgyat magasztosnak, komolynak is mondhatnám: falusi temetés, magasságmámor, haláltánc, hadifogoly-temető, a magyar nyelv hiánya egy idegen kikötővárosban, a magyar történelem az Árpád-háziak kiállításával kapcsolatban stb. És ha úgy adódik, a nap megverselése is, akár rímes naplóban. Itt mikor eszerint beálltam én is a modernebbnek mondott lírai folyamatokba, megkaptam, hogy ezzel a csúcson vagyok. Persze mondhattam magamban, hogy az ötvenedik évem felé még nem akarok lefelé jönni, az is eszembe jutott, hogy a pályám elejének kötetei avantgárd irányultságukkal, mert sajátos, hasonlíthatatlan volt az, nem sok elismerést, inkább mellénézést vagy gúnyos figyelmeztetést kaptak a kritikától.

Mint ahogy a „könnyű a könnyűt mondani / de nehezebb a mileszazután” kiváltja a kritikusi választ: Bizony, bizony! Ez a helyzet azonban a tíz évvel előbbi kötet fogadtatásán hangzott el. Lesz majd olyan könyvem is, amelyre azt kaptam „dicséretül”, hogy ezért a ... versért érdemes volt a kötetet kiadni. De mert sajtókritika volt, a szokásos felületesség értéke csak a nyomdafestékben lehetett kifejezhető.

Kiűzetés a kánonból

Az *Emberek éltek itt* (1991) verseit én akkor az eddigi legjobbaknak tartottam. Úgy is vártam, mint a legjobb könyvemet. De folyamatosan szedték, fűzve és csúf papíron, ami nemcsak a kiadó anyagi állapotáról vallott, hanem a kiadó véleményét is tükrözte rólam. Sőt Varga Lajos Márton kritikájában figyelmeztetett, hogy lemaradtam a korszerű költészet stílusirányától, meg is fogalmazta a felzárkózás szempontjait. Nem vettem észre, hogy ezzel a kánonból való kizárásomat is bejelenti. Míg én magamon töprengtem. Mi ebben a kötetben a rossz? Ha később a javításokba kezdtem, már az átalakított versek száma kifejezi az én húsz évvel későbbi véleményemet. Itt a legtöbb. S talán a legtöbb kihagyott is. Mi történhetett velem, hogy olyan hullámvölgybe kerültem, mint a *Napvilág* esetében? Újat akartam, de nem sikerült a tervem szerint? Elkapattam magam? Megint a túltengő képiség rontotta a fölfoghatóságot anélkül, hogy a plaszticitást növelte volna? A párhuzamos prózaírás a lírához szükséges erőt elgyöngítette? Ekkor írtam a *Kidöntött fáink suttogását*. Valószínűleg itt kell keresni az okát. Ám, a javítás közben arra is rá kellett jönnöm, hogy a megvalósulás inkább a kidolgozatlanságon múltott, a kifejezendő anyag fontos és szép költői lehetőség volt. Ahogy az első ciklus, a *Véreim áramlása* darabjai. *A kéz története*, vagyis a kéz apoteózisa, a *Lábbeli történetem*, életrajzom a cipők során át, *Az orr látomásai*, mint ahogy a cím is kifejezi, az érzékek összekeverése a szagokkal való emlékeimben. *Az alpesi szépségnek* még a *Napló és tulipán* folytatása lenne, már fáradtan, pedig az Alpokkal való találkozásom szépsége megérdemelte volna. A *Telefonüzenet feleségének*, a *Mindenem* című átírva, a *Püünkösdi fogantatású* két formában is, egyik, mint ami követi a verset, itt maradt a helyén, a másik, *Születésnap, 1938* címmel, mint a születésnapom titka, átkerült a *Hívás valahonnan* (2011) kötetbe. Nem sorolom a kihagyott vagy kijavított, átdolgozott versek sorát. De azt a négy nagyszerűvé sikeredett költeményt meg kell említeni, a *Hova lett a szülőház a házból* (*Szent rossz vasak*), *Édeni sakál*, *Hazai kert*, *Nagyhét*, amelyek a lényegi, mégis az eredeti gondolathoz hű változtatással a kötet színvonalát emelik. Itt jelentek meg az első kötetből vett változatok is, de a könyv írásának az idejéből. Át akartam menteni a gimnazista koromban írt három verset, a *Napraforgó* szép nyári képpé tágult, az *Arcok a tűznél* disznóölési képe az *Elhamvadt téli hajnalokban* az idő elmúlásának sóhajává válik. Az *Édeni sakál*, mint első formájában zavaros indulatú, kifényesedett, és a *Hazai kert* is mint igazi költői tett már.

A *Tapolcai fénykép* itt még diákszerelmi történeté bővítve az összegyűjtöttből kimaradt. Külön tétel a *Megszólítások* ciklus. Dikciójában, mondhatnám hangzásában a *Naplót* folytatja, hol nagyszerűen (*Tóth Árpád, Tamási Áron, Weöres, Mile Nedelkoszki, Panek Zoltán, Tóth Bálint, Anyám*), hol kevésbé. A *Testvéri üdvözlét Juhász Ferencnek* köszöntőjét teljesen átalakítottam, és csak egyetlen motívum, az *Apámban* hallatszó köhögés folytatódik tovább, s jelenik meg az összegyűjtött utolsó ciklusában. Fontos nekem, hogy megszólítsam hetvenöt éves koromban a nyolcvanöt éveset. Akihez tízéves korom óta szeretet fűz, akihez hűséges vagyok, vagy szeretnék hűséges lenni. Itt jelent meg a *Parlamentnél*, a korábbi *Magyar Katalin* cíművel együtt népszerűnek mondható költemény. Az új rendszer kezdetétől, ha a témakört bővíteni kezdtem, mindig belebotlottam a politikai verssel szemben kialakult akadályaimba.

Évfordulók, korforduló

A rendszerváltozás kötetének, a kilencvenes évek első feléből, az *Évfordulóknak* (1994) kellene lennie, mialatt a *Rókacsárda* regényem készült. Micsoda szabad lélegzettel írtam azt a prózát! S milyen nehezen találtam a nyomorúságos korszaktól való megszabadulás lírai kifejezésére! S mintha nem is várták volna az irodalmi közvéleményben a múlt emlegetését. Az oroszok kivonulását szinte megsirattatták. Én viszont azt tartottam akkor a legfontosabbnak, hiszen ha az oroszok nincsenek itt, már régen megváltozott volna a rendszer. Mindhárom verset átírtam később (*Belül is kívül, Tabu, Amikor ellépnek a talpak*) egyrészt az *Októberi fogadalom* (2006) című könyvben, másrészt a *Hívás valahonnan* kötet *Visszatávozás* ciklusában olvashatók. De nem is ez a kérdés a fontos ebben a könyvben, ez csak a politikai részvétel hiányérzete. Inkább a paksi tíz év első része, három nyara, feleségemék fölújított házrészében. Stílusbeli változást hozott valami nyugatos árnyalattal, Szabó Lőrinc verszenéjén futtatva ritmusát. Mintha a Duna nyugalma hatna, valami biztonságos erő, s nemcsak egy több-rétegű vers a *Dunai elégiák*, a verscím a könyv jó részére vonatkozik. Ez a változás nem újítás, hanem fejlődés. Igazi újítás az *Apokrifák* ciklus. Egy verssel kezdődött, szinte véletlenül. Már tapolcai középiskolás koromban, emlékszem, egy késő őszi napfényes vasárnapon kivezényeltek bennünket répaszedésre a Csobánc alá. Balassi jutott eszembe, s kedvem lett volna Balassi-strófában verset írni, de nem tudtam kedvem szerint legalább negyven éven át. Ennek hangulatát megőrizve írtam az akkori körülmények fölidézésével. És a sikeren fölbuzdulva folytattam, s olyan könnyeden, mintha az illető költőket olvastam volna az én átírásomban Balassitól Gyöngyösin, Csokonain, Berzenyin, Vörösmartyn, Aranyon át Adyig. Most mondhatom már, hogy ekkor kezdett fölsejleni bennem a *Fénylő Parnasszus* esszékötet. Fél életművet lehetett volna építeni az apokrifázásra. Ez éppen elég volt, nem is vették különösebben észre. Erre az *Eljárulás István királyhoz* rádiós misztériumjátékom helyzete adott feleletet. Nem akarták

a felvett anyagot bemutatni. Meg is mondták a Rádióban, hogy nemzeti. Itt a drámai költemény lírai változata olvasható. Az *Apokrifák* is nemzetiek voltak, vagyis én. Előbb is tudhattam volna besorolásomat, amitől ezután szűkölköhetnek mostanáig és tovább? Voltam már megbélyegzett újnépies, képzavaros, preconcepció nélküli, az avantgárdot nem használták rám, mert ezzel egyfelől bántottak, másfelől földicsértek volna.

A Képzelet emléke

kötet (2000) kritikájában Domokos Mátyás klasszikusnak mondott. Ő készített velem hatvanéves koromra egy hetes rádióinterjút 1998-ban, és ő volt a Nap Kiadónak, ahol könyveim megjelennek, az irodalmi vezetője. T. S. Eliot megfogalmazását használta, az a klasszikus, aki maradéktalanul kitölti azt a lehetőséget, ami megadatott neki. Tehát nem kellett elszállnom a gyönyörűségtől, hogy én már klasszikus vagyok, mert ilyenformán az adottságaimat használtam ki. Ez a kritika azonban bizonyos tekintélyt teremtett nekem ott, ahol jólesett hallani, amúgy meg mindegy volt bármi, még a Kossuth-díj is, ha nem amonnan jött. Ha nem ott jelent meg az írásom.

Ez a könyv hat évvel később 2000-ben jelent meg, mert közben a válogatott kötet, a *Mivé lettél* (1998) utolsó ciklusában publikáltam előlegként 23 verset majd a megjelenésig írtakat. Itt szakítottam azzal az előítélettel, melyet turistalírárnak szoktam mondani, ahogy ha valaki valahol külföldön jár, akkor kötelességének tartja megverselni azt akkor is, ha nincs más köze hozzá. Voltam előtte Moszkvában, Leningrádban, Szibériában Irkutszkban is, Grúziában, Montenegró kivételével az összes jugoszláv köztársaságban, Csehszlovákiában, Németországban, Lengyelországban, Ausztriában, de Olaszországot, Görögországot és Párizst persze én sem hagyhattam ki. 1994–95-ben valami különösen jó formában írtam. Bár ez az egész évtizedre jellemző volt. Szerencsére nem lazultam föl. A kötött forma, szinte minden olasz vagy görög téma alkalmával változott. Elvesztettük anyánkat kilencvenéves korában, 1995-ben. Az ő gyászának az árnyékát viseli legalább egy ciklusra való, melyre elmondhatom, nem ezt a megrendülést akarják átélni az olvasók. És én is tartózkodom visszaemlékezni a friss gyász szomorúságára. Ellentétében állnak a *Gyümölcsös* (a *Viráglányok* párja), képversei. Ha lineárisan írtam volna meg, akkor kevésbé lenne érdekes, ám így képversben pedig, azt hiszem, sok olvasót vesztettem. Nem bírok abban, hogy valaki több fáradságot áldozzon, mint amennyi feltétlenül szükséges. Költészetem gazdagodását azonban az *Egy régi kisfilm elképzelt folytatása* ciklusban érzem, a piciségek fölnagyításával. A jelen valamely benyomása, hívja elő az emléket. S kibomlik a téli kikötő lebontott csárdája, a közgazdasági egyetem alatti rakparton, látomás a földalattin, konkrét álom Szabó Lőrinc temetéséről és így tovább. Nemcsak itt kell, hogy eszembe jusson az a többször elhangzott megállapítás, mely szerint a bátyámmal összehasonlítva én mollban írok, mert elégikus

hangon. Ha így érzik, akkor hozzáadva a véleményemet, azt mondhatom, az emlékezés csak mollban hangozhat, meg az elégikus jelen idő is. És ez a lelki közelítés jellemző rám, biztosan egyik megkülönböztető jegyem, és nem érzem elgyengültségnek, és ha ebből ki akarnék törni, mindent elrontanék, mert nem lenne igaz. A kötet végét az ezredforduló hatja át, köztük versek a jugoszláv háborúról. Érdekes, hogy milyen biztonsággal írtam arról, ami engem csak békebeli emlékeimmel érintett. S az utolsó, az *Újesztendei várakozás* kimondva is az öregkor nyitánya, s ezután nem tudom mellőzni az öregség hangulatát, tulajdonképpen nem szimpatikus, vagyis nem vonzó tartalmait. A szerelmet minden költő átéli, közösségi érvényűen meg is írhatja, az öregséget kevesebben érik meg, és a saját nemzedéke sem akar foglalkozni vele. Azonban innen visszanezni nem tanulság nélkül való. Az *Egy régi kisfilm...* ciklus előkészítője volt annak a kötetnek, melynek első darabjai megleptek, de a folytatás egy egész kötetet tett ki. A *Semmi sem úgy* (2003) kötetben még csak 23 verset, melyből

A megtalált időből

című önálló kötet (2005) kinőtt. A 60 versből álló három ciklusban, húsz versenként a 18 soros, soronként 11 szótagos strófák, keresztrímes és páros rímes sorok váltakoznak. A versekben sokszor szóra sem érdemes emlékek próbálnak egy-egy kis világot teremteni maguknak. A könyv menete az időrend, már az én időtudatom előtti időből, a csecsemőkorból való emlékfoszlányok egészen a jelen idő mozzanataiig, amikor a múlt úgy elevenedik fel, hogy nem tudom, a múlt, a jelen vagy a jövő pillanatában vagyok-e. Az utolsó vers a zene megfogalmazása, mint valami időn túli, értelmén túli dolgot kísértő, lehetetlen vállalkozás. Sok minden számomra is meglepő új között leginkább az volt az újdonság, hogy míg a versem addig a nagy egészből indult a kicsi felé, itt a kicsiből indul a teljesség irányában. Ráébredtem, hogy a megszokott módszeremmel mennyi költői lehetőség nem érvényesülhetett, hogy egy hasonlatba belezsúfolok, föláldozok egy egész verset, mikor abból a hasonlatból egy világot is lehet teremteni, egyre mélyebbre fúrva a tudatban, behatolva a szavak mögé, és onnan a nagyon mély rétegekből, a magyar nyelvkincséből felhozni azt a szót, ami a mély élményekben rejtőzik. Válaszolnom kell két formával kapcsolatos kérdésre. Indítéka és megjelenítése, az életrajzúság és a szonettszerűség, azonnal Szabó Lőrincet juttatja eszébe az olvasónak. Nem mentségül mondom, hogy erre írás közben jöttem rá, valóban hasonlítható, csakhogy az én emlékezésemről, életemről van szó. A kritikusokra hagyom a hasonlóság és a különbözőség megítélését, ha ez érdekes lehet egyáltalán. A másik kérdés a versek rímelését illeti. Többen rímtelennek vagy rossz rímelésűnek említették. Mert ez a kettő összefügg, válaszul én azt a meggyőződésemet mondom a rímmel kapcsolatban, hogy a vers lényege a ritmus, és a rím is egyik ritmuseleme a versnek. Lehet a legtisztább összecsengés is döcögő ritmusban rossz rím.

A megtalált időből könyv befejezésével annyira kereknek tetszett a költészetem, annyira pont volt a végén, hogy elképzelhetetlennek tűnt a folytatása. Ebbe úgy nyugodtam bele, mint valamely munka legtermészetesebb befejezésébe. Úgy gondoltam, mint akinek ideje lett már némi kedvtelésre, megírom, amit régóta szeretnék, Balassiról, Csokonairól, Adyrról a nagyobb esszémet. 2005 szeptemberétől 2008 februárjáig dolgoztam a *Fénylő Parnasszus* című kötetten. Aztán mint egy versmegvonásból szabadult, mámorosan írtam a *Hívás valahonnan* (2011) című könyvet. És már a korom haladtával egy összegyűjtöttre gondoltam (*Összegyűjtött versek, I-II.* 2013). Akkor kezdtem el azokkal a versekkel foglalkozni, amelyek többet érdemelnének, mint a kihagyás, ha a beavogatásra mégsem érdemesek. Így lett meg a *Visszatávozás* ciklusa, időben a kezdetekig nyúlva. A *Reneszánsz* című első formája 1958-ból való. Volt, amit javítottam, volt, amit átírtam, és volt, aminek egy-egy sorából írtam egy teljesen más verset. Ami beleillet a régi környezetbe, azt visszahelyeztem az illető kötetbe, ami nem, az legújabb könyvem, a *Válasz hazulról* (2015) egyik ciklusa lett.

Mondtam már, hogy a közügyekről szólván nagyon féltem az elszürkítő publikusságtól, mert ha a nyelv publicisztikus, az előadás retorikus, agitatív, akkor a vers már nem művészet. De az igazi költői megoldások viszont a vers hatását csökkentik. Bár a romantika és a XX. század népi vagy szocialista költői már kidolgozták azt a nyelvet, amin szólni lehetett az akkori helyzetről, de egy posztmodern korban már úgy nem. És egészen más viszonyok alakultak a rendszerváltozás után. Szabadon szállhatott a dal, de a szabad hangzavarban csak a még nagyobb erővel, drasztikus igazmondással vagy éppen hazugsággal, minél szikárabb nyelven volt célszerű megszólalni úgy, hogy még a forma se gátolja a költő érvényes közlendőjét. Múlt az idő és gyűlt a hátralékom, már az oldalamat bökte a sok indulat és sérelem a kommunista rendszer és a poszt-kommunizmus általam még kimondatlan bűneit illetően, de a nyugat Párizsának sértéseit is számon tartottam még. A magyar értelmiség és a művészet, az irodalom szakadását, önmagát jelentéktelenítő felelőtlenségét, az erőszakszervezetekhez és a besúgókhöz való viszonyt, a parasztság után a vidék felszámolását. Úgy érzem, megtaláltam a kimondáshoz való formát egy tág és befogadó keretben, a szabad lüktetésű ritmusban, és most már esetleg dúr hangnemben is közvetíthetem a szív fájdalmait és indulatait. Mint számomra az egyik legfontosabb feladatot a létezés lírai szólama mellett.